

AUTONOMIA PEDAGOGIKI RELIGII

Dość często napotykaamy sięgające XIX wieku zamienne stosowanie pojęć „katechetyka” i „pedagogika religii”. Termin pedagogika religii odnoszono do przedmiotu badań katechetyki – katechezy, nauczania religii, a więc do działań związanych z przekazywaniem wiary. Do praktyki zastępowania pojęcia „katechetyka” terminem „pedagogika religii” powrócono w połowie lat sześćdziesiątych dwudziestego wieku. Tym razem poza równoznacznym znaczeniem określeniu pedagogika religii zaczęto nadawać nowe znaczenia, skutkiem czego dla jednych katechetyka i pedagogika religii oznaczały tę samą rzeczywistość, a dla innych pedagogika religii była podporządkowana katechetyce, albo na odwrót katechetykę podporządkowano pedagogice religii. Podjęto też dyskusję o tym, czy pedagogika religii jest dyscypliną teologiczną, czy też nią nie jest¹. Dzisiaj wielu autorów uważa pedagogikę religii za naukę stosowaną i przyporządkowuje ją teologii pastoralnej². Są też i tacy, którzy uznają ją za naukę empiryczną ze względu na korzystanie w badaniach ze źródeł empirycznych³.

¹ Por. P. Mąkosa, *Wybrane ujęcia pedagogiki religii*, „Roczniki Teologiczne” 54(2007)6, 227; J. Bagrowicz, *Pedagogika chrześcijańska – pedagogika religii (religijna) – katechetyka. Podobieństwa i różnice*, w: *Abyśmy podtrzymywali nadzieję*, red. P. Tomasik, Wyd. Salezjańskie, Warszawa 2005, 46-51; B. Milerski, *Hermeneutyka pedagogiczna. Perspektywy pedagogiki religii*, Wyd. Naukowe ChAT, Warszawa 2011, 142-161; C. Rogowski, *Pedagogika religii*, w: *Leksykon pedagogiki religii*, red. C. Rogowski, Verbinum, Warszawa 2007, 562; W. Simon, *Pedagogika religii w Niemczech*, w: *Leksykon pedagogiki religii*, dz. cyt., 565-566; R. Murawski SDB, *Wychowanie w wierze: co to jest?*, w: *Wychowanie w wierze w kontekście przemian współczesności*, red. R. Buchta, S. Dziekoński, Księgarnia św. Jacka, Katowice 2011, 20-25; A. Kiciński, *Katechetyka a pedagogika religijna*, w: *Katechetyka i katecheza u progu XXI wieku*, red. A. Kiciński, Księgarnia św. Wojciecha, Poznań 2007, 152-155.

² Por. J. Michalski, *Edukacja i religia jako źródło rozwoju egzystencjalno-kognitywnego. Studium hermeneutyczno-krytyczne*, Wyd. UMK, Toruń 2004, 16; A. Kiciński, *Katechetyka a pedagogika religijna*, w: *Katechetyka i katecheza u progu XXI wieku*, dz. cyt., 149-150; M. Nowak, *Specyfika, wyzwania, możliwości i perspektywy pedagogiki chrześcijańskiej w Polsce*, w: *Pedagogika chrześcijańska. Tradycja, współczesność, nowe wyzwania*, pr. zb. pod red. J. Michalskiego, A. Zakrzewskiej, Wyd. Adam Marszałek, Toruń 2010, 24-26; A. Rynio, „Wczoraj” i „dzisiaj” katolickiej myśli pedagogicznej w kontekście współczesnych wyzwań wychowawczych, w: *Pedagogika chrześcijańska. Tradycja, współczesność, nowe wyzwania*, dz. cyt., 72.

³ Por. H-G. Ziebertz, *Religionspädagogik als empirische Wissenschaft. Beiträge zu Theorie und Forschungspraxis*, Deutscher Studien Verlag, Weinheim 1994.

Wskazane rozbieżności w ocenach, czym jest pedagogika religii, domagają się wyjaśnień jej specyfiki jako dyscypliny naukowej. Wyjaśnień wymaga też pytanie o słuszność postulatów zastąpienia terminu katechetyka pojęciem pedagogika religii. W końcu należy wykazać czy zasadne jest zamienne stosowanie obu tych terminów w badaniach naukowych.

1. Katechetyka kościelną refleksją nad przekazem wiary

Na przestrzeni historii można znaleźć różne opisy istoty katechetyki. Były one wynikiem ewolucyjnego przeobrażania się tej dyscypliny, na który wpływ wywierały znaczenia nadawane katechezie⁴. We współczesnym rozumieniu katechetyka uważana jest za autonomiczną dyscyplinę wpisaną w nauki teologiczne⁵, w szczególności teologię pastoralną, która zajmuje się katechetyczną działalnością Kościoła⁶. Z ujęcia tego wynika istotny dla katechetyki wniosek: nie można jej uprawiać poza Kościołem⁷. Oznacza to, że przedmiotem swych badań czyni katechetyczną działalność Kościoła – katechetyczną posługę słowa. W szczególności brane są pod uwagę treści przekazu katechetycznego: chrystocentryzm, teocentryzm, eklezjocentryzm, sposoby korzystania ze źródeł doboru treści katechezy, formy jej organizowania i prowadzenia, odbiorcy katechezy, jej związki z kulturą itd. W uproszczeniu można mówić, że katechetyka zajmuje się opisem relacji człowieka z osobowym Bogiem oraz poszukiwaniami skutecznych działań umożliwiających człowiekowi włączanie się w życie wspólnoty Kościoła i znajdowania właściwej drogi prowadzącej do osiągnięcia pełni życia – zbawienia. W zakres katechetyki wchodzi też określanie „zadań i warunków charakteryzujących obszar pracy katechetów i katechumenów, dokumentowanie i analizowanie procesów, jakie determinują

⁴ Por. R. Czekalski, *W poszukiwaniu współczesnego ujęcia katechetyki*, *Studia Katechetyczne. Status Metodologiczny katechetyki* t. 9, UKSW, Warszawa 2013, 11; P. Tomasik, *Kwestie fundamentalne metodologii katechetyki*, *Studia Katechetyczne. Status Metodologiczny katechetyki* t. 9, UKSW, Warszawa 2013, 90.

⁵ Por. J.E. Korherr, *Katechetik*, w: *Praktisches Wörterbuch der Religionspädagogik und Katechetik*, Herder, Wien 1978, 472-474. Zagadnienie to zostało szeroko przedstawione w: *Studia Katechetyczne. Status metodologiczny katechetyki* t. 9, UKSW, Warszawa 2013. W artykule zostaną przywołane jedynie ważniejsze aspekty objaśniania katechetyki po to, by łatwiej było ukazać jej odmiennosć od pedagogiki religii.

⁶ Por. K. Misiąszek SDB, *Katechetyka – katecheza – pedagogika religii. Refleksje na kanwie dialogu między katechetyką a pedagogiką religii*, w: *Katechetyka i katecheza u progu XXI wieku*, red. A. Kiciński, Księgarnia św. Wojciecha, Poznań 2007, 166-186; R. Czekalski, *W poszukiwaniu współczesnego ujęcia katechetyki*, art. cyt., s. 11; R. Chałupniak, *Katechetyka jako teologia praktyczna. Zdefiniowanie tożsamości eklezjalnej*, *Studia Katechetyczne. Status Metodologiczny katechetyki* t. 9, UKSW, Warszawa 2013, s. 57; P. Tomasik, *Kwestie fundamentalne metodologii katechetyki*, art. cyt., s. 78.

⁷ R. Chałupniak, *Katechetyka jako teologia praktyczna. Zdefiniowanie tożsamości eklezjalnej*, art. cyt., s. 65.

działanie katechetyczne, planowanie działania katechetycznego, a w końcu rozwijanie kompleksowej teorii katechetyki w łączności z jej dziejami”⁸. Katechetyka w swych badaniach skupia się na opisie rzeczywistości wiary, którą budzi i rozwija Kościół za pośrednictwem katechezy. Dokonuje tego w świetle wykładni jej treści i obowiązujących norm chrześcijańskiego życia⁹.

Katechetyka, podobnie jak inne nauki teologiczne, w prowadzonych badaniach cieszy się autonomią, która w odróżnieniu od badań prowadzonych przez inne dyscypliny, nie jest bezwzględna. Wynika to z założenia, że w badaniach teologicznych dopuszcza się ingerencję Urzędu Nauczycielskiego Kościoła, oceniającego wyniki prac teologa¹⁰. Ograniczenia te nie odbierają katechetyce możliwości korzystania z metod jak i osiągnięć innych nauk, w tym nauk o wychowaniu, psychologicznych, czy socjologicznych¹¹.

Specyfikę katechetyki jako dyscypliny nauki określają także źródła badawcze: Boże objawienie. Z kolei sposób ich wykorzystania określa przedmiot badań katechetyki. Jest nim tajemnica Boga i Jego związki z człowiekiem. Ponieważ katecheza jest aktem Kościoła kontynuującego posłannictwo Jezusa Chrystusa, katechetyka swą uwagę kieruje na zbawcze czyny Boga¹². W prowadzonych badaniach zajmuje się odkrywaniem i rozwijaniem przez człowieka związkami z Bogiem, także ich respektowaniem w życiu indywidualnym i społecznym. Bada też możliwości osiągnięcia przez człowieka dojrzałej wiary, pełnego zjednoczenia z Jezusem Chrystusem, a nadto przebieg procesów kształtowania człowieka jako osoby wierzącej, która uczestniczy w życiu wspólnoty Kościoła. Dyscyplina ta zmierza również do formułowania zadań i obszarów pracy katechetycznej, dokumentowania i analizowania procesów wyznaczających katechetyczną działalność Kościoła oraz do rozwijania teorii katechetyki w łączności z jej dziejami¹³. Jej właściwością jest i to, że będąc dyscypliną teologiczną korzysta z metod badawczych poczynając od metod stosowanych w naukach teologicznych. Natomiast przez to, że korzysta także z dorobku innych dyscyplin, ma także dostęp do metod stosowanych w naukach społecznych i humanistycznych¹⁴.

⁸ G. Stachel, *Katechetyka*, w: *Słownik katechetyczny*, Wyd. Salezjańskie, Warszawa 2007, s. 392.

⁹ J. Bagrowicz, *Pedagogika chrześcijańska – pedagogika religii (religijna) – katechetyka. Podobieństwa i różnice*, w: *Abyśmy podtrzymywali nadzieję*, pr. zb. pod red. P. Tomasika, Wyd. Salezjańskie, Warszawa 2005, s. 37.

¹⁰ R. Chałupniak, *Katechetyka jako teologia praktyczna. Zdefiniowanie tożsamości eklezjalnej*, art. cyt., s. 58.

¹¹ Por. J.E. Korherr, *Katechetik*, w: *Praktisches Wörterbuch der Religionspädagogik und Katechetik*, dz. cyt., s. 472-474; G. Stachel, *Katechetyka*, w: *Słownik katechetyczny*, dz. cyt., s. 392-293.

¹² Por. DOK, nr 43-45.

¹³ Por. N. Mette, *Religionspädagogik*, Patmos-V., Düsseldorf 1994, 241.

¹⁴ J. Bagrowicz, *Pedagogika chrześcijańska – pedagogika religii (religijna) – katechetyka. Podobieństwa i różnice*, dz. cyt., s. 45-51; por. R. Chałupniak, *Katechetyka jako teologia praktyczna*.

2. Pedagogika religii refleksją nad interpretacją rzeczywistości wychowawczej

Pojęcie „pedagogika religii”, bądź „pedagogika religijna” pojawia się już w XIX wieku. Po chwilowym zapomnieniu odżył ponownie w drugiej połowie XX wieku¹⁵. Jako pierwsi zaczęli się nim posługiwać protestanci teologowie i pedagodzy. Od nich przejęli je katolicy teologowie¹⁶. Bogusław Milerski twierdzi, że prekursorem pedagogiki religii w Niemczech był Friedrich D.E. Schleiermacher (1799 r.). Jego zasługą było wprowadzenie do „analizy kształcenia religijnego dwóch równoprawnych perspektyw, a mianowicie pedagogicznej i teologicznej”¹⁷.

Wpływ na popularyzowanie pedagogiki religii w naukach teologicznych wywarły prace O. Baumgartena i R. Kabischa¹⁸ oraz O. Eberharda¹⁹. Natomiast do literatury katolickiej termin ten wprowadził Joseph Göttler (1913 r.)²⁰ nazywając katechetykę pedagogiką religii i moralności²¹. Uważał on, że chrześcijańsko-kościelna religijność i moralność wyznaczają cel katolickiej pedagogice. Przez wprowadzenie do teologii katolickiej terminu „pedagogika religii” dążył do dowartościowania związków zachodzących pomiędzy religijnym wychowaniem i pedagogiką moralną²².

W polskiej literaturze katechetycznej echa tych poszukiwań znajdujemy opracowaniach J. Boczara, Z. Bielawskiego, K. Krystosika, J. Łapota, czy też J. Dajczaka²³. Autorzy ci dostrzegali niewystarczalność dla rozwoju wiary człowieka samego przekazu wiedzy religijnej o wydzwięku dogmatycznym. Dlatego wskazywali na

Zdefiniowanie tożsamości eklezjalnej, art. cyt., s. 68-69; R. Czekalski, *W poszukiwaniu współczesnego ujęcia katechetyki*, art. cyt., s. 29.

¹⁵ Por. *Religionspädagogik*, w: *Praktisches Wörterbuch der Religionspädagogik und Katechetik*, Hrsg. E.J. Korherr u. G. Hierzenberger, Herder-V., Wien Freiburg Basel, s. 809-811; Z. Marek SJ, *Rozwój teorii religijnego wychowania dziecka w wieku przedszkolnym w Polsce w latach 1945-1994*, Wyd. WAM, Kraków 1994, s. 93-106; B. Milerski, *Hermeneutyka pedagogiczna. Perspektywy pedagogiki religii*, Wyd. Naukowe ChAT, Warszawa 2011, s. 139.

¹⁶ Por. R. Chałupniak, *Między katechezą a religioznawstwem. Nauczanie religii katolickiej w szkole publicznej w Niemczech w latach 1945-2000*, WT UO, Opole 2005, s. 303-337.

¹⁷ B. Milerski, *Hermeneutyka pedagogiczna. Perspektywy pedagogiki religii*, dz. cyt., s. 142.

¹⁸ Por. N. Mette, *Religionspädagogik*, dz. cyt., 81; B. Milerski, *Hermeneutyka pedagogiczna. Perspektywy pedagogiki religii*, dz. cyt., s. 144.

¹⁹ W. Bartholomäus, *Einführung in die Religionspädagogik*, Kösel-Verlag, München 1983, s. 51.

²⁰ N. Mette, *Religionspädagogik*, dz. cyt., s. 81-82.

²¹ Por. G. Stachel, *Pedagogika religii*, dz. cyt., s. 704-707; W. Simon, *Pedagogika religii w Niemczech*, w: *Leksykon pedagogiki religii*, dz. cyt., s. 565-568. H-G. Ziebertz uważa, że przemyślenia J. Göttlera tworzyły podstawy dydaktyki religijnej (*Religionsdidaktik*). Por. G. Hilger, S. Leimgruber, H-G. Ziebertz, *Religionsdidaktik. Ein Leitfaden für Studium Ausbildung und Beruf*, Kösel-V., München 2001, 31.

²² W. Bartholomäus, *Einführung in die Religionspädagogik*, Kösel-Verlag, München 1983, 52; A. Kiciński, *Katechetyka a pedagogika religijna*, w: *Katechetyka i katecheza u progu XXI wieku*, red. A. Kiciński, Księgarnia św. Wojciecha, Poznań 2007, 152.

²³ P. Mąkosza, *Wybrane ujęcia pedagogiki religii*, „Roczniki Teologiczne” 54(2007)6, 225.

potrzebę korzystania w procesach katechetycznych z osiągnięć takich dyscyplin jak psychologia i pedagogika. Można powiedzieć, że zastępowanie terminu „katechetyka” pojęciem „pedagogika religii” było efektem dostrzegania, że katechetyka korzystając ze źródeł teologicznych²⁴ winna też korzystać z badań i osiągnięć nauk społecznych i humanistycznych.

Przy ustalaniu i opisywaniu specyfiki pedagogiki religijnej pewną trudność sprawiają jej powiązania z innymi dyscyplinami nauki przez to, że badaną rzeczywistość można opisywać w wielu aspektach. Następstwem tego rodzaju działań są różne opisy zakresu prowadzonych przez pedagogikę religii badań oraz form współdziałania z innymi dyscyplinami. Zasadniczo dyscyplina ta bada możliwości i sposoby udzielania człowiekowi wsparcia w osiągnięciu dojrzałości ludzkiej i religijnej. Ponadto usiłuje przybliżyć znaczenie religii dla jego rozwoju oraz uzasadniać stanowiska Kościoła (czy wspólnoty religijnej) w ważnych dla człowieka kwestiach życia²⁵. Pedagogika religii w swych badaniach skupia swą uwagę także na możliwościach korelacji wiary i życia²⁶. Chodzi o rozpoznawanie, w jaki sposób religia i Kościoły włączone są w ludzkie konteksty życia politycznego, ekonomicznego, kulturowego czy społecznego²⁷. Tak ukierunkowane badania sprawiają, że zazwyczaj ich źródłem są sytuacje ludzkiego życia.

Współcześnie pedagogikę religii uważa się za subdyscyplinę naukową usytuowaną na pograniczu pedagogiki i teologii. H-G. Ziebertz podkreśla jej interdyscyplinarność i zauważa, że częściowo wpisana jest także w teologię praktyczną²⁸. Założenia te określają pedagogikę religii jako dyscyplinę „współczesnej humanistyki i nowoczesnie rozumianej teologii, która wykorzystuje hermeneutyczną perspektywę do opisu rzeczywistości wychowawczej”²⁹. W zakresie swych badań nawiązuje ona zarówno do rzeczywistości boskiej jak i ludzkiej. Nie rości sobie też praw do zastępowania pedagogiki ogólnej. Będąc samodzielną dyscypliną nauki zajmuje się badaniem i formułowaniem zasad oraz teorii własnego funkcjonowania. Nadto określa właściwe swemu charakterowi: przedmiot, cel, zakres i metody badawcze³⁰. Korzysta też z dorobku nie tylko nauk o wychowaniu, ale i innych dyscyplin zachowując jednocześnie swe podstawowe nastawienie na interpretowanie ludzkiej egzystencji w świetle treści religijnych.

²⁴ Por. M. Nowak, *Specyfika, wyzwania, możliwości i perspektywy pedagogiki chrześcijańskiej w Polsce*, w: *Pedagogika chrześcijańska. Tradycja, współczesność, nowe wyzwania*, red. J. Michalski, A. Zakrzewska, Wyd. Adam Marszałek, Toruń 2010, s. 22-26.

²⁵ J. Bagrowicz, *Pedagogika chrześcijańska – pedagogika religii (religijna) – katechetyka. Podobieństwa i różnice*, dz. cyt., s. 36-37.

²⁶ Por. N. Mette, *Religionspädagogik*, dz. cyt., s. 241.

²⁷ G. Hilger, S. Leimgruber, H-G. Ziebertz, *Religionsdidaktik. Ein Leitfaden für Studium Ausbildung und Beruf*, Kösel-V., München 2001, s. 18.

²⁸ Tamże, s. 31.

²⁹ Por. B. Milerski, *Hermeneutyka pedagogiczna. Perspektywy pedagogiki religii*, dz. cyt., s. 207.

³⁰ W. Simon, *Pedagogika religii w Niemczech*, w: *Leksykon pedagogiki religii*, dz. cyt., s. 567.

Powyższa charakterystyka wskazuje ukierunkowanie na opisywanie sytuacji wychowawczych w wymiarze religijnym i w kategoriach światopoglądu religijnego. Prowadzone badania zostają ukierunkowane na kształcenie i rozwijanie w wychowankach umiejętności interpretowania w świetle treści i zasad swej religii (wyznawanej wiary) empirycznie poznawanych spraw ludzkiego życia. Na tej podstawie można powiedzieć, że przedmiotem prowadzonych badań tej dyscypliny jest refleksja nad „teorią i praktyką pedagogicznego, katechetycznego i dydaktycznego towarzyszenia szeroko rozumianym procesom edukacji i socjalizacji religijnej”³¹. Pokazuje to, że pedagogika religii swym zakresem badawczym obejmuje z jednej strony obejmuje rzeczywistość badaną przez nauki teologiczne: odwoływanie się do życia religijnego człowieka, w tym przekazu wiary, a z drugiej zajmuje się przebiegiem i uwarunkowaniami procesów nauczania i wychowania religijnego³². Bada więc rzeczywistość która daje się opisywać³³, objaśniać, potwierdzać, inspirować oraz animować w praktyce pedagogicznej.

Pedagogika religii w swych badaniach korzysta zarówno ze źródeł religijnych jak i humanistycznych. Oznacza to, że zmierza ona do objęcia swym zakresem edukacyjnego potencjału różnych postaci religii i zmierza do rozwijania teorii kształcenia religijnego oraz socjalizacji religijnej w obszarze życia Kościoła, rodziny, szkoły i społeczeństwa. To z kolei sprawa, że korzystając ze źródeł religijnych (Bożego Objawienia) staje się nauką normatywną ściśle powiązaną z naukami teologicznymi. Kiedy natomiast korzysta ze źródeł dostępnych naukom humanistycznym (psychologii, socjologii, pedagogiki) staje się nauką empiryczną³⁴. W konsekwencji pedagogika religijna jest dyscypliną normatywno-empiryczną.

W nawiązaniu do dyskusji o tym, czy pedagogika religii jest dyscypliną teologiczną, czy też humanistyczną, pojawiają się głosy, aby zamiast terminu „pedagogika religii” używać pojęcia „pedagogika chrześcijańska”, a nawet „katolicka”, „protestancka” czy „prawosławna”³⁵. Postulaty te wynikają z przekonania, że w praktyce istnieją rozbieżności natury teologicznej pomiędzy wyznaniem chrześcijańskimi. Za takim rozwiązaniem zdają się przemawiać racje światopoglądowe, jako że w dzisiejszym pluralistycznym świecie spotykamy się z różnymi podejściami nie tylko do spraw życia religijnego, ale i społecznego. Zwolennicy dopowiedzenia, co znaczy pedagogika „chrześcijańska” przez bardziej szczegółowe objaśnienia typu:

³¹ Por. W. Simon, *Pedagogika religii w Niemczech*, w: *Leksykon pedagogiki religii*, dz. cyt., 567; J. Bagrowicz, *Pedagogika chrześcijańska – pedagogika religii – katechetyka. Podobieństwa i różnice*, dz. cyt., 47; B. Milerski, *Pedagogika religii*, dz. cyt., s. 261.

³² Por. N. Mette, *Religionspädagogik*, dz. cyt., s. 82; P. Mąkosza, *Wybrane ujęcia pedagogiki religii*, art. cyt., s. 219-230; C. Rogowski, *Pedagogika religii*, w: *Leksykon pedagogiki religii*, dz. cyt., 561.

³³ Tamże, 7; por. A. Kiciński, *Katechetyka a pedagogika religijna*, dz. cyt., s. 158-159.

³⁴ H.-G. Ziebertz, *Religionspädagogik als empirische Wissenschaft. Beiträge zu Theorie und Forschungspraxis*, dz. cyt., s. 21; J. Bagrowicz, *Pedagogika chrześcijańska – pedagogika religii (religijna) – katechetyka. Podobieństwa i różnice*, dz. cyt., s. 37.

³⁵ Por. *Pedagogika chrześcijańska. Tradycja Współczesność Nowe wyzwania*, część I, dz. cyt., s. 13-140.

pedagogika katolicka, protestancka, prawosławna, uważają, że na tej drodze lepiej zostałby przybliżony światopogląd, w świetle którego zamierzamy mówić o wychowaniu. Stanowisko takie uzasadniane jest tym, że wszystkie dążenia wychowawcze zasadniczo zmierzają w tym samym kierunku: ku zapewnieniu osobie rozwoju, dobra, szczęścia. W dyskusji tej nie bez znaczenie jest też i to, że cele wychowania kreślone przez pedagogikę i pedagogikę religii w wielu punktach są zbieżne. W kontekście tej dyskusji Agnieszka Salamucha wskazuje na dwa kryteria, które jej zdaniem pozwolą odróżnić pedagogikę chrześcijańską od niechrześcijańskiej. Pierwsze łączy ze sposobami uzasadniania tez i norm (odwoływanie się do wiedzy nadprzyrodzonej, której źródłem jest Boże objawienie), a drugie z opartym na kreacjonizmie obrazem człowieka³⁶.

Respektując przedstawiony sposób myślenia należy zwrócić uwagę także na inne aspekty odnoszące się do tej kwestii. Ważna jest przede wszystkim świadomość tego, że zakresu badań pedagogiki religii nie można zawężać do normatywności wyznaniowej, gdyż jej wyznacznikiem są badania procesów edukacji i socjalizacji religijnej. Należy też pamiętać, że pedagogika religii (w chrześcijańskim rozumieniu) zmierza do podejmowania inspirowanych Bożym objawieniem wspólnych wszystkim wyznaniom i odłamom chrześcijaństwa działań wychowawczych³⁷. Tym samym przyjmuje ona postać interkonfesyjną. To z kolei domaga się szerokiego ujęcia przedmiotu, który nie powinien być zawężany ani przez wymogi nauczania religii, ani przez podejście eklezjocentryczne. To zaś umożliwia, by przedmiotem pedagogiki religii stawały się „wszystkie warianty procesów uczenia się i kształcenia – zreflektowane i niezreflektowane metodycznie, zinstytucjonalizowane i pozainstytucyjne, zorientowane na religię chrześcijańską i dialog między religiami”³⁸.

3. Relacje między katechetyką i pedagogiką religii

Przedłożone charakterystyczne rysy katechetyki i pedagogiki religii wskazują na zachodzące między nimi istotne różnice. Dotyczą one zarówno przedmiotu i specyfiki prowadzonych badań³⁹. Biorąc pod uwagę autonomię każdej z tych dyscyplin należy podjąć próby opisu zachodzących między nimi powiązań, a także określenia stopnia ich wzajemnych zależności/niezależności. Potrzeba taka jawi się w wyniku pojawiających się tendencji do przyporządkowania jednej z nich drugiej. Tak na przykład przyporządkowanie pedagogiki religii katechetyce będzie prowadzić do

³⁶ Por. A. Salamucha, *Kiedy pedagogika jest chrześcijańska? Uwagi metodologiczne*, w: *Pedagogika chrześcijańska. Tradycja, współczesność, nowe wyzwania*, dz. cyt., s. 124.

³⁷ B. Milerski, *Hermeneutyka pedagogiczna. Perspektywy pedagogiki religii*, dz. cyt., s. 141.

³⁸ P. Mąkosa, *Wybrane ujęcia pedagogiki religii*, art. cyt., s. 219-230.

³⁹ K. Misiaszek SDB, *Katechetyka – katecheza – pedagogika religii. Refleksje na kanwie dialogu między katechetyką a pedagogiką religii*, dz. cyt., s. 170.

wytwarzania wiedzy stosowanej, a więc projektującej określone działania na rzecz osiągnięcia założonych celów, wyrażonych np. w doktrynie. Zdaniem B. Milerskiego za takim ujęciem pedagogiki religii najczęściej opowiadają się katolicy pedagodzy religii. Z kolei protestanci częściej przyporządkowują pedagogikę religii kierunkowi badań i dyscyplinie naukowej o charakterze teologicznym i pedagogicznym, który wytwarza podstawową wiedzę humanistyczną i społeczną oraz dodatkowo wiedzę stosowaną⁴⁰. W tym przypadku mamy do czynienia bardziej z tendencjami odwrotnymi.

Wykluczając jedną i drugą możliwość należy szukać płaszczyzn współpracy teologii i szeroko rozumianej pedagogiki. W jej efekcie pedagogika religii związana z naukami teologicznymi i pedagogicznymi staje się dyscypliną naukową, która wytwarza podstawową wiedzę humanistyczną, społeczną oraz stosowaną, która służy procesom edukacji i socjalizacji religijnej. Zdobywanie takiej wiedzy umożliwia ukazywanie i odkrycie Kościoła (-ów) nie tylko jako wspólnoty realizującej zadania ewangelizacyjno-misyjne, ale też edukacyjne⁴¹. Tak sformułowane cele są możliwe do osiągnięcia przy równoczesnym respektowaniu autonomii nauk teologicznych i pedagogicznych. Istotą takiej autonomii jest dopuszczanie do dyskusji i wzajemnego objaśniania zajmowanych stanowisk przez pedagogikę i teologię⁴². Działania takie umożliwią korzystanie w badaniach z przesłanek i metod teologii pastoralnej oraz recepcję i weryfikację jej osiągnięć w obszarach katechezy i wychowania religijnego. Dzięki temu możliwe jest wykorzystywanie badań pedagogiki religii do tworzenia doktryny wychowawczej, która będzie się opierać na treściach religijnych oraz sposobach wdrażania jej w całokształt życia kościelnego czy też wspólnoty religijnej⁴³.

Możliwości partnerskiej współpracy między katechetyką i pedagogiką religii daje akceptowanie i korzystanie z dwu dostępnych człowiekowi form poznania: naturalnego – intelektualnego oraz religijnego⁴⁴. W rozumieniu nauk teologicznych poznanie religijne stanowi dopełnienie poznania inspirowanego intelektualnymi dążeniami człowieka. Inspirowaną intelektem postać poznania zazwyczaj nazywamy naturalnym. Natomiast poznanie religijne inspirowane jest prawdą zawartą w Bożym objawieniu, którego prawdę zgłębiają nauki teologiczne. Oznacza to, że pochodzi ono nie ze spekulacji rozumu, ale jest darem Boga. Należy też mieć na uwadze i to, że poznanie religijne dostarcza człowiekowi informacji, których nie

⁴⁰ B. Milerski, *Pedagogika religii*, w: *Pedagogika 1. Podręcznik akademicki*, red. Z. Kwieciński, B. Śliwerski, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa 2005, s. 264-265.

⁴¹ Tamże, s. 263.

⁴² Por. A. Exeler, *Grundfragen der Religionspädagogik*, Vorlesung, Teil 1, Sommersemester 1977, s. 36. Skrypt w posiadaniu autora artykułu.

⁴³ B. Milerski, *Pedagogika religii*, dz. cyt., s. 262.

⁴⁴ Por. Z. Marek SJ, *Religia pomoc czy zagrożenie dla edukacji?*, Wyd. WAM, Kraków 2014, s. 49-54.

jest on w stanie zdobyć przy pomocy swego intelektu⁴⁵. Trzeba też pamiętać, że wiedza czerpana z Bożego objawienia nie zaspokaja wszystkich pytań człowieka, a jedynie te, które dotyczą jego egzystencji: początku i celu ludzkiego życia; o udział Boga w osiągnięciu przez człowieka szczęścia, itd.

Wskazane formy poznania wzajemnie się przenikają i uzupełniają. Każda z nich ma własną przestrzeń, w której się realizuje⁴⁶. Co więcej, prawda czerpana z poznania religijnego angażuje rozum po to, by przy jego udziale móc zgłębiać jej sens i znaczenie dla ludzkiej egzystencji. Poznanie religijne nie powoduje jednak tego, że za jego pośrednictwem człowiek jest w stanie osiągnąć wiedzę, która w pełni go zadowoli. Dlatego w refleksji nad możliwościami korzystania z tych form poznania należy podkreślać i to, że docierająca do człowieka za pośrednictwem poznania religijnego prawda domaga się także włączenia jego intelektu w jej zgłębianie i rozumienie. W tym też znaczeniu mamy prawo przyjmować, że zarówno pedagogika religii ma status nauki pomocniczej dla katechetyki, jak i katechetyka może być traktowana jako nauka pomocnicza dla pedagogiki religii.

4. Zakres badań katechetyki i pedagogiki religii

Autonomia pedagogiki religii jako dyscypliny nauki pozwala doprecyzować przedmiot i zakres prowadzonych przez nią badań z pogranicza katechetyki i pedagogiki. Jej osiągnięcia badawcze prowadzone w zakresie rozwoju duchowości człowieka oraz nabywanych przez niego kompetencji religijnych w znaczący sposób będą ubogacać badania katechetyki. Trzeba pamiętać, że oba te zakresy wyraźnie wpisują się w życie społeczne, polityczne, kulturowe, ekonomiczne itd. człowieka.

Pojęcie „duchowość” jest uważane za termin prosty, niedefiniowalny⁴⁷, który objaśnia egzystencję⁴⁸ i dążenia osoby do życia, szczęścia oraz miłości⁴⁹. Wyraża ono „wspólnotę sensu wartości, sensu rządzącego określonymi strukturami. Mogą być to sensory życia indywidualnego, sensory sytuacyjne, ale też i korporacyjne, narodowe,

⁴⁵ H. Waldenfels SJ, *O Bogu, Jezusie Chrystusie i Kościele dzisiaj*, Księgarnia św. Jacka, Katowice, 1993, s. 317.

⁴⁶ FeR, nr 17.

⁴⁷ Por. M. Chmielewski, *Duchowość*, w: *Leksykon duchowości katolickiej*, pr. zb. pod red. ks. M. Chmielewskiego, Wydawnictwo „M”, Lublin-Kraków 2002, s. 229.

⁴⁸ L. Marszałek, *Duchowość dziecka. Znaczenia * Perspektywy * Konteksty w pedagogice przedszkolnej*, dz. cyt., s. 27 nn.

⁴⁹ Por. L. F. Ladaria, *Wprowadzenie do antropologii teologicznej*, Wyd. WAM, Kraków 2002, s. 14-15; A. Gałdowa, A. Nelicki, *O możliwościach i warunkach bycia twórczym z perspektywy aksjologicznej teorii wartości*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Psychologiczne” 1993, z. 8.

religijne”⁵⁰. W tym rozumieniu powiemy, że duchowość wyznacza styl, sposób życia człowieka.

Termin „duchowość” swym źródłosłowem sięga łacińskiego słowa „spiritualitas”, które pojawiło się w chrześcijańskiej literaturze piątego wieku. Pojęcie to w ciągu wieków przechodziło ewolucję znaczeniową. Początkowo posługiwano się nim wyłącznie w znaczeniu religijnym dla oznaczenia postępowania sprzyjającego wzrostowi duchowemu osoby. Jego przeciwieństwem był termin „cielesność”, który oznaczał rzeczywistość materialną i aktywność człowieka, które nie miały związków z bezpośrednim działaniem w człowieku Boga⁵¹. Duchowości nie należy jednak utożsamiać wyłącznie z religijnością, a tym bardziej wiarą człowieka⁵². Współcześnie duchowość definiuje się je zarówno jako praktykę życia duchowego (sens subiektywny) i usystematyzowaną refleksję nad nim (sens obiektywny), ale też jako praktykę życia bez odwoływania się do Transcendencji-Boga. Dla określenia postaci duchowości, która nie ma związków z religią używa się określenia „duchowość naturalna”.

Dowartościowanie duchowego wymiaru ludzkiego życia jest ważne dlatego, że w kategoriach antropologicznych jaką jest dziecko/wychowanek nie występują takie pojęcia jak: „duch”, „rozwój duchowy”, „duchowość”. Co więcej, pojęć tych nie znajdziemy też w odniesieniu do takich kategorii wychowania jakimi są: filozofia wartości/filozofia człowieka, kierunki/nurty/prądy czy wprost: wychowanie⁵³. Zdaniem Krystyny Ablewicz „nieobecność ducha w procesie wychowania została wywołana wtórnie, jako konsekwencja metodologicznego rozbicia całościowo doświadczanego fenomenu procesu wychowania człowieka, wzmacniając tym samym utrwalany kulturowo i mentalnie kartezjański dualizm, rozdławiający człowieka na substancję cielesną i substancję (rzecz) myślącą, nazywaną w tym przypadku duszą”⁵⁴.

Duchowość należy zatem łączyć z określonym stylem życia człowieka. W rozumieniu Davida L. Freminga wpływ na tak rozumiany styl życia człowieka wywiera zbiór wybieranych przez niego postaw, zwyczajów (tradycji) i wartości. Zbiór ten kreśli przed nim drogę postępowania, która promuje wizję życia, refleksyjny stosunek do codzienności, pełne szacunku nastawienie do świata i nadzieję na pełne odnalezienie Boga (nieśmiertelność)⁵⁵. Można też przyjąć, że podane aspekty du-

⁵⁰ K. Ablewicz, *(Nie)obecność ducha w wychowaniu człowieka. Z filozofii kultury Bogdana Nawroczyńskiego*, „Horyzonty Wychowania” 2007/6(11), s. 77.

⁵¹ M. Chmielewski, *Duchowość*, w: *Leksykon duchowości katolickiej*, dz. cyt., s. 226.

⁵² Por. P. Tillich, *Dynamika wiary*, „W Drodze”, Poznań 1987, s. 76; B. Sesboüé, *Wierzę*, Wyd. Księży Marianów, Księgarnia św. Wojciecha, Warszawa-Poznań 2000, s. 34-36; Cz. Rychlicki, *Wiara, nadzieja, miłość wobec wieczności*, Płocki Instytut Wydawniczy, Płock 2001, s. 77-80.

⁵³ K. Ablewicz, *(Nie)obecność ducha w wychowaniu człowieka. Z filozofii kultury Bogdana Nawroczyńskiego*, art. cyt., s. 59-60.

⁵⁴ Tamże, s. 65.

⁵⁵ D. L. Fleming SJ, *Czym jest duchowość ignacjańska?*, Wyd. WAM, Kraków 2013, s. 5-6.

chowości człowieka stają się przedmiotem badań pedagogiki religii, które z kolei kreślić będą nowe kierunki dla udzielania wsparcia w toku procesów wychowania. Dzięki badaniom nad tymi wymiarami ludzkiego życia pedagogika religii wspierać będzie pedagogiczne postulaty umożliwiania wychowankom odkrywania i (z)rozumienia siebie, jak i zrozumienia sensu swego życia. Ich promotorem i propagatorem był promujący termin „europejska duchowość” w latach 90-tych XX wieku Jacques Delors. Duchowość tę upatrywał w dziedzictwie historycznym, które uważał powód do dumy i podziwu każdego z krajów Europejskich⁵⁶. Tym samym badania nad duchowością człowieka sprzyjają nadawaniu większego znaczenia często wychowawczo zaniedbywanej sfery wewnętrznej, duchowej człowieka.

Z tych samych powodów pedagogika religii może dostarczać katechetyce wielu impulsów do refleksji teologicznej prowadząc badania nad kompetencjami religijnymi. Chodzi o umiejętności, które uprawniają osobę do podejmowania decyzji i zgodnego z nimi działania⁵⁷. Samo pojęcie „kompetencja(-e)” jest wieloznaczne. Różne też są jego klasyfikacje⁵⁸. Etymologicznie wyprowadzane jest albo z łacińskiego terminu „cum petere”, co oznacza: oczekiwać, kierować się ku czemuś, nadawać się, współzawodniczyć, zajmować określoną pozycję, albo też od łacińskiego słowa „competentia”, które znaczy: czyjaś przydatność wynikająca z posiadanych umiejętności oraz odpowiedzialność. Na tej podstawie można mówić, że termin kompetencja(-e) odnosi się do czyjejs wiedzy, umiejętności i odpowiedzialności⁵⁹.

Przyjmuje się, że kompetencje tworzą trzy podstawowe elementy: wiedza, umiejętności i postawy, które pozostają w korelacji z gromadzonymi przez osobę doświadczeniami i przyjmowanymi wartościami⁶⁰. Mówiąc o kompetencjach religijnych mamy na myśli nabywane przez osobę wiedzę i umiejętności oraz zajmowane przez nią w codziennym życiu postawy, które umożliwiają jej funkcjonowanie w życiu społecznym. Każdy z wymienionych czynników decydujących o posiadanych/nieposiadanych kompetencjach stanowi odrębny przedmiot badań. Podobnie, jak to powiedzieliśmy o badaniach nad duchowością człowieka, powtórzmy, że refleksja nad ludzkimi kompetencjami daje wgląd w poziom życia religijnego.

⁵⁶ H. Lombaerts, *Edukacja z perspektywy europejskiej*, „Horyzonty Wychowania” 2002/2(3), s. 169.

⁵⁷ A. Walulik CSFN, *Kompetencje religijne w całożyciowym uczeniu się*, w: *Edukacja – wczoraj, dziś i jutro*, t. V *Edukacja ustawiczna w Polsce i na świecie*, red. E. Jagiełło, R. Matysiuk, U. Tyluś, Siedleckie Towarzystwo Naukowe, Siedlce 2013, s. 207.

⁵⁸ Por. M. Chrost, *Kompetencje emocjonalne i społeczne młodzieży*, Akademia Ignatianum, Wyd. WAM, Kraków 2012, s. 21, 28 i nn.

⁵⁹ A. Walulik CSFN, *Kompetencje religijne w całożyciowym uczeniu się*, dz. cyt., s. 204.

⁶⁰ Tamże, s., 207; K. Tucholska, *Zagadnienie kompetencji w psychologii*, „Roczniki Psychologiczne” 2005 (2), s. 11.

Zakończenie

Stan badań nad katechetyką i pedagogiką religii jednoznacznie pokazuje, że dyscyplin tych nie można utożsamiać. Obie, jedną w zakresie nauk teologicznych, a drugą nauk o wychowaniu, należy uważać za autonomiczne dyscypliny nauki. Obie swą uwagę kierują ku człowiekowi i jego egzystencji. Katechetyka rzeczywistość tę bada i wyprowadza ze zdobytej tą drogą wnioski natury teologicznej. Natomiast pedagogika religii rozpatruje ludzką egzystencję w wymiarze antropologiczno-pedagogicznym. Zakresy badań prowadzonych przez obie dyscypliny nie wykluczają, a przeciwnie ubogacają osiągnięcia każdej z nich. Można też przyjąć, że obie pełnią wobec siebie funkcje nauk pomocniczych. Z jednej strony łączą je elementy, z których obie choć w różny sposób mogą korzystać: źródła i metody badań, a także zachodzące między nimi relacje. Z drugiej odróżnia je przedmiot badań. W przypadku katechetyki przyjmuje on wymiar teologiczny, natomiast w pedagogice religii przybiera postać antropologiczno-pedagogicznego.

Za szczególnie ważną płaszczyznę wspólnych badań prowadzonych zarówno przez katechetykę jak i pedagogikę religii uważamy duchowość i religijne kompetencje człowieka. Prowadzone w tych zakresach badania będą odsłaniać nie tylko rozwój osoby, ale też wewnętrzne jego bogactwo odkrywane z dostępnej każdej z tych dyscyplin perspektywy badawczej. Badania takie poszerzają wiedzę teologiczno-pedagogiczną o wielkości i godności człowieka.

Streszczenie

Pedagogika religii jest autonomiczną dyscypliną współczesnej humanistyki i nowoczesnie rozumianej teologii. W swych badaniach wykorzystuje hermeneutyczną perspektywę służącą opisowi rzeczywistości wychowawczej. Zajmuje się badaniem i formułowaniem zasad oraz teorii własnego funkcjonowania, a nadto określa właściwe swemu charakterowi: przedmiot, cel, zakres i metody badawcze. Uważana jest za dyscyplinę normatywno-empiryczną, dlatego że korzysta zarówno ze źródeł dostępnych naukom humanistycznym i przez to staje się nauką empiryczną oraz teologicznych, dzięki czemu zalicza się ją do dyscyplin normatywnych. Wyodrębnianie pedagogiki religii od katechetyki nie stoi na przeszkodzie temu, że będzie się je uważać za dyscypliny pełniące wobec siebie funkcję nauk pomocniczych. Obie swą uwagę kierują ku człowiekowi i jego egzystencji. Katechetyka rzeczywistość tę bada i wyprowadza wnioski z perspektywy teologicznej, natomiast pedagogika religii rozpatruje ją w wymiarze antropologiczno-pedagogicznym. Obie, choć w różnym zakresie, korzystają z tych samych źródeł i metod badawczych. Obie swą uwagę kierują ku człowiekowi i jego egzystencji. Katechetyka rzeczywistość tę bada i wyprowadza wnioski z perspektywy teologicznej. Natomiast pedagogika religii rozpatruje ludzką egzystencję w wymiarze antropologiczno-pedagogicznym. Wskazane aspekty badań umożliwiają wzajemne ubogacanie osiągnięć każdej z tych dyscyplin.

Słowa klucze: pedagogika religii, katechetyka, wiedza religijna

THE AUTONOMY OF THE PEDAGOGY OF RELIGION

Summary

The pedagogy of religion is an autonomous discipline of contemporary humanities and modern theology. To describe educational reality it adopts a hermeneutic perspective in its research. It studies and formulates the rules and the theory of its own functioning, and also defines its proper subject, purpose, scope and research methods. It is regarded as a normative-empirical discipline, because it uses both the sources available to the humanities, thus counting as an empirical science, and theological ones, so that it is classified as a normative discipline. Distinguishing between the pedagogy of religion and catechetics does not preclude treating them as auxiliary sciences to each other. Both focus their attention on man and his existence. Catechetics explores this reality and draws conclusions from a theological perspective, while the pedagogy of religion analyzes it in the anthropological-pedagogical dimension. Both, though to a different extent, rely on the same sources and research methods. The above-mentioned aspects of research make mutual enrichment of both disciplines possible.

Keywords: pedagogy of religion, catechetics, religious knowledge

AUTONOMIA DELLA PEDAGOGIA DELLA RELIGIONE

Riassunto

L'articolo presenta la pedagogia della religione come una disciplina autonoma della scienza contemporanea e della teologia intesa nel senso moderno. Descrive i suoi oggetto, scopo, estensione e metodi di ricerca. L'autore mostra che individuare la pedagogia della religione e la catechesi non impedisce di pensarle come le discipline vicendevolmente ausiliari. Entrambe concentrano la sua attenzione all'uomo e alla sua esistenza. La catechesi esamina queste realtà in una prospettiva teologica e dello stesso genere sono le sue conclusioni, mentre la pedagogia della religione le considera nella dimensione antropologica-pedagogica. Gli aspetti di ricerca di tutte e due discipline indicati nell'articolo consentono un arricchimento reciproco di ciascuna di esse.

Parole chiave: religione, la catechetica, la conoscenza religiosa

Bibliografia:

- Ablewicz K., *(Nie)obecność ducha w wychowaniu człowieka. Z filozofii kultury Bogdana Nawroczyńskiego*, „Horyzonty Wychowania” 2007/6(11), 57-79.
- Abyśmy podtrzymywali nadzieję*, red. P. Tomasiak, Warszawa 2005.
- Bartholomäus W., *Einführung in die Religionspädagogik*, Kösel-Verlag, München 1983.
- Chałupniak R., *Między katechezą a religioznawstwem. Nauczanie religii katolickiej w szkole publicznej w Niemczech w latach 1945-2000*, Opole 2005.
- Chałupniak R., *Katechetyka jako teologia praktyczna. Zdefiniowanie tożsamości eklezjalnej*, „Studia Katechetyczne” t. 9. *Status metodologiczny katechetyki*, UKSW, Warszawa 2013
- Chrost M., *Kompetencje emocjonalne i społeczne młodzieży*, Kraków 2012.

- Czekalski R., *W poszukiwaniu współczesnego ujęcia katechetyki*, „Studia Katechetyczne” t. 9. *Status metodologiczny katechetyki*, UKSW, Warszawa 2013.
- Edukacja – wczoraj, dziś i jutro*, t. 5 *Edukacja ustawiczna w Polsce i na świecie*, red. E. Jagiełło, R. Matysiuk, U. Tyluś, Siedlce 2013.
- Exeler A., *Grundfragen der Religionspädagogik*, Vorlesung, Teil 1, Sommersemester 1977 (skrypt w posiadaniu autora artykułu).
- Fleming D. L., *Czym jest duchowość ignacjańska?*, Kraków 2013.
- Gałdowa A., Nelicki A., *O możliwościach i warunkach bycia twórczym z perspektywy aksjologicznej teorii wartości*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”. *Prace Psychologiczne* 1993, z. 8.
- Hilger G., Leimgruber S., Ziebertz H-G., *Religionsdidaktik. Ein Leitfaden für Studium Ausbildung und Beruf*, Kösel-V., München 2001.
- Jan Paweł II, Encyklika *Fides et ratio*.
- Katechetyka i katecheza u progu XXI wieku*, red. A. Kiciński, Poznań 2007.
- Kongregacja ds. Duchowieństwa, *Dyrektorium ogólne o katechizacji*, Poznań 1998.
- Ladaria L. F., *Wprowadzenie do antropologii teologicznej*, Kraków 2002.
- Leksykon duchowości katolickiej*, red. M. Chmielewski, Lublin-Kraków 2002.
- Leksykon pedagogiki religii*, red. C. Rogowski, Warszawa 2007.
- Lombaerts H., *Edukacja z perspektywy europejskiej*, „Horyzonty Wychowania” 2002/2(3), 165-179.
- Marek Z., *Religia pomoc czy zagrożenie dla edukacji?*, Kraków 2014.
- Marek Z., *Rozwój teorii religijnego wychowania dziecka w wieku przedszkolnym w Polsce w latach 1945-1994*, Kraków 1994.
- Marszałek L., *Duchowość dziecka. Znaczenia * Perspektywy * Konteksty w pedagogice przedszkolnej*, Warszawa 2013.
- Mąkosa P., *Wybrane ujęcia pedagogiki religii*, „Roczniki Teologiczne” 54(2007)6, 219-230.
- Mette N., *Religionspädagogik*, Patmos-Verlag, Düsseldorf 1994.
- Michalski J., *Edukacja i religia jako źródło rozwoju egzystencjalno-kognitywnego. Studium hermeneutyczno-krytyczne*, Toruń 2004.
- Milerski B., *Hermeneutyka pedagogiczna. Perspektywy pedagogiki religii*, Warszawa 2011.
- Pedagogika 1. Podręcznik akademicki*, red. Z. Kwieciński, B. Śliwerski, Warszawa 2005.
- Pedagogika chrześcijańska. Tradycja Współczesność Nowe wyzwania*, część I, red. J. Michalski, A. Zakrzewska, Toruń 2010.
- Praktisches Wörterbuch der Religionspädagogik und Katechetik*, Hrsg. E.J. Korherr u. G. Hierzenberger, Herder-V., Wien Freiburg Basel.1978.
- Rychlicki Cz., *Wiara, nadzieja, miłość wobec wieczności*, Płock 2001.
- Sesboüé B., *Wierzę*, Warszawa-Poznań 2000.
- Słownik katechetyczny*, Warszawa 2007.
- Tillich P., *Dynamika wiary*, Poznań 1987.

- Tomasik P., *Kwestie fundamentalne metodologii katechetyki*, „Studia Katechetyczne” t. 9. *Status metodologiczny katechetyki*, UKSW, Warszawa 2013.
- Waldenfels H., *O Bogu, Jezusie Chrystusie i Kościele dzisiaj*, Katowice, 1993.
- Wychowanie w wierze w kontekście przemian współczesności*, red. R. Buchta, S. Dziekoński, Katowice 2011.
- Ziebertz H-G., *Religionspädagogik als empirische Wissenschaft. Beiträge zu Theorie und Forschungspraxis*, Deutscher Studien Verlag, Weinheim 1994.